

Pofáncsapottság*

Czesław Miłosz lengyel emigráns író az ötvenes évek elején megkockáztatta azt az állítást, miszerint „a nyugati és keleti értelmiség között az a különbség, hogy az előbbinek sohasem verték szét jó alaposan a pofáját”. Kollégája, Witold Gombrowicz — egy másik lengyel emigráns — Naplójában, az Úr 1953-ik évében, Buenos Airesben idézi a fenti kijelentést, majd hozzáfűzi: ezek szerint „a mi adunk — engem is beleértve — az, hogy brutalizált kultúrát képviselünk, tehát közelebb állunk az élethez.” Gombrowicz szkeptikusan csóválja a fejét. Egy elagyabugyált testrész nem testrész a szó normális értelmében, és a kultúrának mégis azokat kellene szolgálnia, akiknek nem verték ki a fogát. Elképzelhető — teszi hozzá —, hogy a befüggönyözött és illatos burzsoá szobákban olyan keménység fejlődik ki, melyről a benzinalackokkal páncélosokra rontó értelmiségiek nem is álmodhatnak. „Brutalizált kultúránk csak akkor lehetne használható, ha jól megemésztve a valódi kultúra új formájává válhatna, mellyel átgondoltan és szervezeten gazdagíthatnánk az egyetemes szellemet.”

Egy kis nyugatnémet szobában írom ezt, mely kilenc nap múlva, a két Németország egyesülésekor ösztönmet szobává lép elő. Ez lesz az a nap, október 3-a, amikor egy burzsoá kultúra egyesül egy brutalizálttal. Mert Kelet és Nyugat, a miłoszi-gombrowiczi tipológiában nyilván nem földrajzi, hanem geopolitikai fogalmak, a felosztásra a történelmi tapasztalatok törésvonala mentén került sor. Márpedig nincs Európában még egy értelmiség, mely akkorát kapott volna a pofájába, mint a keletnémet. Naponta tudomásul kellett vennie, egy szögesdróttal és falakkal körülvett országban, hogy azok nem szabadok, akik kívül vannak. Sőt, a hatalom nem érte be pusztán tudomásul vétellel. Arra kényszerítette értelmiségét, hogy — közvetve vagy közvetlenül — „végső soron”, „világtörténelmi perspektívából” hirdesse is ezt a képtelenséget. A fal nyugati oldalán pedig az értelmiség színe-virága viszolyogva bár, de szintén jó képet próbált vágni a rossz vicchez. A szögesdrót, a fal az ő szemükben megérdemelt büntetés volt a hitlerajért, megszolgált mementó. Úgy vélték, hogy a fal lerombolását követelve kétségbe vonnák a náciizmus bűneinek hétköznapjainkat átható következményeit.

De mondhatjuk-e, hogy a nyugatnémet értelmiséget nem vágta meg pofán?

1986-ban a nyugat-berlini Schaubühne próbaszínpadán megnéztem egy monodramát, melynek szövegét maga a színész, Michael Maasen nyírálta össze Eichmann vallomásai-ból. Amikor eichmanni minőségében kimondta azt a mondatot, hogy ő sosem volt antiszemita, csak úgy nevelték, hogy ha már egy akta elébe kerül, akkor azt el kell intéznie, a mellett ülő I-re rátört a hányhatnék, mégpedig elemi erővel. Kimenni nem tudott, mert Eichmann-Maasen közvetlenül a terem egyetlen ajtaja előtt szónokolt; a nézők pedig a színpadkép részei voltak, hosszú asztalok mögött foglaltak helyet, mint ülnökök. Előttük szódavíz, notesz, ceruza. Ettől kezdve két drámát élvezhettem, Eichmannét és I.-ét. Mivel I. jóval a második világháború után született, rosszul lett nem magyarázhattam azzal, hogy az idézett mondat a büntudatát találta telibe. Amikor véget ért a darab, megkérdeztem tőle — még mindig csuklott, falféheren remegett —, hogy kije volt náci. Kiderült, hogy az egyik nagypapa alapító tag volt, és az ágya, melyen Hitler még hatalomra jutása előtt aludt, ahányszor a nagypapa városkájában éjszakázott, mindmáig a ház padlásán őrzik, nagy becsben. Az anyja pedig, nagy hajadoni állapotban, huszoneg éves korában, három napig zokogott

egyfolytában, amikor értesült a Führer haláláról. I. vagy tíz évvel korábban Kelet-Berlinből települt át a város nyugati felébe, de a pofánverést nem, mint kelet- és nem is mint nyugatnémet kapta, hanem ösztönmet minőségében örökölte. Ha arra gondolunk, hogy Hitler aralkodása idején a német művészet és tudomány legjelentősebb képviselőinek többsége emigráns volt, akkor — és ezt az emigráns Miłosz és az emigráns Gombrowicz nyilván nem tagadná — joggal beszélünk példátlan ösztönmet pofáncsapottságról.

Úgy vélem, a huszadik században kultúránk brutalizálódása nem igazodott geopolitikai zónahatárokhoz. Gondoljunk arra az eufóriára, ahogy az értelmiség — csak néhány kivételtől eltekintve — az első világháborút fogadta, majd a keserű kijózanodásra, aztán az 1917 után elharapódzó forradalmi reményekre, melyek messze túlgűrűztek a bolsevik ideológia vonzerejének határára, majd a világmegváltó illúziók fokozatos megsemmisülésére (hordozóik tömeges megsemmisítését csak mellékesen említtem meg itt), majd a különféle nemzeti és faji mítoszok tündöklésére és bukására (és továbbélésére a felszín alatt), a tömérdek erőszakra, mely mind ideológiákat szült és temetett, vagy újabban a század jelentős értékeinek születésénél bábáskodó baloldaliság látványos vereségére: Nyugat- és Kelet-Európa egyetlen országának értelmisége sem vonhatta ki magát a csapdosó öklök hatóköréből.

Ehhez járul még, hogy a befüggönyözött, illatos szobák edzett lakóit egy kevésbé kézfelfogható, de mindenütt jelenlévő Szörny: a Piac is brutalizálta. A filmtörténet — de a színház legújabb története is — szakadatlan, vereségről vereségre haladó szabadságharc a Pénz diktatúrája ellen. Már az a pusztán tény is vereség, hogy olyan szavak, mint például „könyvpiac” vagy „képaukción” természetesen csengenek a fülünkben. A század elején a *Thibaud-család* egyik figurája, egy festő sokméteres képet alkotott, és aztán a vásárlók pénztárcájának vastagságától függő szeletekre darabolta, kinek-kinek centiméterrel mérve ki méltányosan az adagját. Ezen a fajta brutalizáláson manapság, a század végén, senki sem ütközik meg, természetesnek tartjuk azt, amin fel kellene háborodnunk: hogy fennmaradása érdekében a művészet — és általában: a szellem — alkalmazkodik az egyetemes áruterelés követelményeihez.

A kelet-európai értelmiség pofáncsapottsága mégis szembeesőbb, mert ebben a térségben a „népi demokráciának” vagy „proletárdiktatúrának” becézett etatista-bürokratikus parancsuralmi rendszer nyakát szegte a polgári társadalomnak, mielőtt ez kifejlődhetett volna. A központi akaratot sugárzó, felülről épített struktúra igazából a feudális építmény szerves folytatása volt. Oroszországban azért rendezkedett be — a tömérdek emberáldozat ellenére — látszólag természetesebben, mert ott az ősi berendezkedésen kevésbé ütött sebet a városiasodás és polgárosulás. A civil társadalom és ezzel együtt a demokratikus tradíciók csökkenése vagy alacsonyabbrendűségi érzést és — a Nyugat felé — kritikátlan törleszkedési óhaját csiholt ki az értelmiségből, vagy — ellenkezőleg — vágyat arra, hogy nyomorúságunkból kovácsoljunk erényt, felsőbbrendűségi öntudatot magunknak. A „magyar út”, a „lengyel stílus” és más efféle teóriának álcázott, „meg nem gondolt gondolat”-ok bizonyítják: a kelet-európai értelmiség egy része nem hajlandó tudomásul venni, hogy az, ami. (Pedig csak így haladhatná meg jelenlegi állapotát.) Akár menekülünk attól, amik vagyunk, akár még jobban beleragadunk, mindenképpen belerokkanunk. Ez a kelet-európai értelmiség speciális pofáncsapottsága.

* Az MTI-Press 1990. évi tárcapályázatának díjnyertes alkotása.